

ISSN 2306-3548

Бюлетень
Української Асоціації релігієзнавців
і Відділення релігієзнавства
Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України

Українське релігієзнавство

№ 71-72

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО В АКТУАЛЬНОСТІ ЙОГО ПРОБЛЕМ

Пам'яті професора Арсена ГУДИМИ

*Збірник статей-вшанувань,
наукових праць та експертиз*

За редакцією професора А.Колодного

Київ 2014

Бюлетень
Української Асоціації релігієзнавців
і Відділення релігієзнавства
Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України

УКРАЇНСЬКЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

№ 71-72

Бюлетень «Українське релігієзнавство»
затверджений ВАК України як періодичне наукове
фахове видання за профілем «філософські науки»,
«історичні науки» та «соціологічні науки».

- Видається щоквартально з 1996 р.
- Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 2057 від 16 липня 1996 р.
- Адреса редакції:
01001, Київ-1,
вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 323, 324;
тел.: (044) 279-48-12 – головний редактор,
(044) 279-04-18 – відповідальний секретар;
E-mail: uar-press@online.ua
- Редакція бюлетеня може публікувати статті й
матеріали, не поділяючи позиції авторів.
- Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен та назв несуть автори.
- Подані рукописи рецензуються і не
повертаються.
- Редакція залишає за собою право виправляти
мову і редагувати матеріали.
- Редакція не вступає у листування з авторами.
- При передруку посилання на «Українське
релігієзнавство» обов'язкове.

Усі права застережені ©.

Редакційна колегія:

А. Колодний, доктор філософських наук, професор
(головний редактор)

П. Павленко, доктор філософських наук
(відповідальний секретар)

А. Арістова, доктор філософських наук, професор
А. Василюкене (Литва), докт. істор. наук, професор
Л. Вигovskyкий, доктор філософських наук, професор
К. Елбак'ян (Росія), доктор філос. наук, професор
В. Климов, доктор філософських наук
Г. Надтока, доктор історичних наук, професор
П. Панченко, доктор історичних наук, професор
О. Саган, доктор філософських наук, професор
Р. Сітарчук, доктор історичних наук, професор
Н. Стоколос, доктор історичних наук, професор
О. Уткін, доктор історичних наук, професор
Л. Филипович, доктор філософських наук, професор
Г. Хофманн (Польща), докт. філос. наук, професор
В. Шевченко, доктор філософських наук, професор
П. Яроцький, доктор філософських наук, професор

Рекомендовано до друку
вченою радою
Відділення релігієзнавства
Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України,
Протокол № 18 від 4 листопада 2014 року.

ЗМІСТ

1. АРСЕН ГУДИМА ЖИВЕ В ЙОГО ТВОРЧІЙ ЗВИТЯЗІ

1. <i>А. Колодний (Київ)</i> . Український релігієзнавець Арсен Гудима живе в його творчому доробку і в нашій пам'яті.	5
2. <i>П. Яроцький (Київ)</i> . Тематична актуалізація релігієзнавчих досліджень в Україні (із врахуванням творчого доробку тернопільських релігієзнавців).	13
3. <i>П. Мазур (Кременець)</i> . Внесок професора А. Гудими у відзнайдення і вивчення творчої спадщини Арсена Річинського.	19
4. <i>О. Недаваня (Київ)</i> . Польові спостереження як незмінний інструмент релігієзнавчих досліджень.	24
5. <i>Ф. Полянський (Тернопіль)</i> . Релігієзнавчі студії на сторінках тернопільського журналу «Мандрівець».	29
6. <i>І. Шмадило (Тернопіль)</i> . Постаць Арсена Річинського в сучасному українському релігієзнавстві.	33

2. РЕЛІГІЯ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

1. <i>А. Колодний (Київ)</i> . Природа і визначення релігійного феномену.	40
2. <i>Ю. Борейко (Луцьк)</i> . Повсякденні релігійні практики як складова соціальних взаємовідносин.	46
3. <i>Г. Кулагіна-Стадніченко (Київ)</i> . Релігійна духовність в її проблемно-концептуальному вимірі.	54
4. <i>В. Кимов (Київ)</i> . Тлумачення характеру відношення віри й розуму, релігії і науки в українській духовній спадщині.	64
5. <i>Н. Пивоварова (Київ)</i> . Релігійність українців: тенденції десятиліття.	77
6. <i>Д. Шестопалець (Київ)</i> . Релігійність населення України через призму секуляризаційної парадигми.	84

3. РЕЛІГІЯ В ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ

1. <i>І. Кіміук (Луцьк)</i> . Методологічні принципи дослідження релігійної ідентичності.	104
2. <i>І. Титовський (Запоріжжя)</i> . Вплив розуміння християнами догматів Святої Трійці на формування суспільно-політичних відносин.	111
3. <i>Л. Компанієць (Харків)</i> . Історичні нитки ідеї реінкарнації.	120

4. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ В ЇЇ СУТНОСТІ І ВИЯВІ В КАТОЛИЦЬКИХ КОНФЕСІЯХ

1. *М.Бабій (Київ)*. Теоретико-методологічні і практичні проблеми дослідження інституалізаційних процесів в сучасних релігіях. 127
2. *Е.Бистрицька (Тернопіль)*. «Східна політика» Ватикану: методологічні і практичні особливості дослідження. 132
3. *В.Мороз (Тернопіль)*. Нормативний характер принципів соціальної доктрини Католицької Церкви: еволюційний характер становлення. 142
4. *В.Бондарчук (Острів)*. Послушенство папі Римському як ідентифікаційна ознака Уніатської Церкви: дискусія між Христофором Філаретом та Іпатієм Потієм. 148
5. *І.Штогрин (Тернопіль)*. Історіографічна база дослідження україно-ватиканських відносин 1919-1921 рр. 155

5. ХРИСТІЯНСЬКІ КОНФЕСІЇ В ПРОЦЕСАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. *Я.Стоцький (Тернопіль)*. Методологічні особливості дослідження полівекторної історії парафій, монастирів та єпархій УГКЦ. 161
2. *Г.Дідух (Тернопіль)*. Становище католицьких конфесій в Україні у 1953-1964 рр.: історіографічний огляд. Проблеми. 171
3. *П.Павленко (Київ)*. «Русский мир» 2014 року: від «словобів» патріарха Кирила до агресії Путіна. 177
4. *Р.Горбань (Косів)*. Деякі аспекти специфіки дослідницьких підходів до релігійно-філософського доробку Миколи Бердяєва. 187
5. *Г.Трезуб (Київ)*. Адвентисти сьомого дня реформованого руху: стан та особливості інституалізації в Україні. 195

БІОБІБЛІОГРАФІЯ А. М. ГУДИМИ (А.А. Гудима). 205

▪ Автори статей цього числа часопису. 213

4.2. Елла БИСТРИЦЬКА. «Східна політика Ватикану»: методологічні і практичні особливості дослідження.

Цей випуск квартальника «Українське релігієзнавство» виходить на пошанування пам'яті знаного в Україні талановитого педагога і науковця, професора – тернопольця А. М. Гудими. Не може не згадати його тут добрим словом. Арсен Миколайович – це близька і дорога моєму серцю людина. З ним пов'язані роки мого наукового становлення і набуття наукових ступеней кандидата і доктора наук, наукового звання професора. Він був щедрим на наукові спілкування і безліч життєвих порад. Втрата його для мене ніким не може бути заповненою.

Саме А. М. Гудима стояв у витоків створення обласного осередку Української Асоціації релігієзнавців. Він очолював його впродовж 15 років. Людина нездоланної енергії і завзяття – він гуртував навколо себе науковців, створивши у Тернополі потужну групу релігієзнавців. З його ініціативи практично щороку проводилися конференції міжнародного і всеукраїнського рівня з найбільш важливих проблем релігієзнавчої тематики. Осередком наукової і громадської діяльності Арсена Миколайовича була його українськість. Саме з точки зору національних пріоритетів він привернув увагу до Почаївської лаври, Берестейської унії 1596 р., Переяславської ради 1654 р. та інших проблем, які стали предметом широкої і плідної дискусії українських релігієзнавців. Безперечно, справою життя Арсена Миколайовича стало повернення з небуття відомого громадсько-політичного діяча Волині, активного борця за українізацію Православної Церкви Арсена Річинського. А. М. Гудимі вдалося віднайти у Державному архіві Тернопільської області оригінал праці А. Річинського «Проблеми української релігійної духовності». За підтримки Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди Національної Академії наук України, Почесним науковим співробітником якого він був, було видруковано декілька видань цієї праці, а також організовано повернення до Тернополя з Казахстану, де у заслання провів роки свого життя А. Річинський, його праху.

Відійшовши від справ, хворіючи, Арсен Миколайович продовжував наукову роботу. Працював над біографією А. Річинського, вийшли друком його власні спогади. Були у планах зустрічі, наукова конференція, навіть обговорили проблему і теми виступів. Все, як завжди...

В полі уваги А. М. Гудими як науковця знаходилася також діяльність на українських теренах Католицької Церкви. Наголошувалося, що Східна політика Ватикану спрямовувалася передусім на Росію, яка, згідно з концепцією «третього Риму», претендувала на роль православного світового центру. Особливість цієї політики полягала у відсутності безпосередніх відносин між Святим Престолом і Російською православною церквою (РПЦ).

що зумовлювалося державним характером останньої. З цієї причини головна увага Ватикану зосереджувалася на встановленні дипломатичних відносин з Російською імперією, а пізніше – з СРСР. Впродовж століть склалася багаторівнева система відносин між суб'єктами, яка включала політичні та конфесійні інтереси сторін й була ускладнена суперечностями між Католицькою, Православною і Греко-Католицькою Церквами.

Російсько-ватиканські і радянсько-ватиканські відносини завжди викликали зацікавлення науковців. Досліджувана проблема представлена значним масивом наукової літератури, яка висвітлює окремі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії та СРСР, дипломатичних відносин Святого Престолу з країнами світу і, зокрема, царським і радянським урядами, еволюції унійної доктрини Ватикану, державно-церковних відносин в Російській імперії та СРСР, процесів інституціалізації Російської католицької Церкви Східного обряду.

За умов панівного становища комуністичної ідеології, коли основним методом дослідження визнавався марксистський класовий підхід, означені проблеми висвітлювалися однобічно. Політичні пріоритети тодішньої влади, яка намагалася приховати прагнення СРСР встановити аналогічні режими в інших країнах світу й посісти домінуюче становище у системі міжнародних відносин, вимагали від блоку суспільних наук специфічного висвітлення відносин СРСР з іншими країнами. Зокрема, проблематика відносин з Апостольським Престолом у їх багатомірності не отримала комплексного і об'єктивного аналізу. За умов встановлення цензурних заборон доступ до архівних документів був обмежений, що суттєво зменшило коло дослідників. Важливим інформативним джерелом вивчення історії російсько-радянсько-ватиканських відносин кінця XIX – другої половини XX ст. для українських дослідників залишаються деякі монографічні праці радянського періоду (Див.: Адамов Е. А. Дипломатія Ватикана в початковий період імперіалізму 1887–1900. – М., 1931; Шейнман М. М. Ватикан і католицизм в кінці XIX – початку XX в. – М., 1958; Григулевич І. Р. Папство. Век XX. – М., 1978; Ковальський Н. А. Ватикан и мировая политика. Организация внешнеполитической деятельности католического клирикализма. – М., 1964).

Цитовані авторами фрагменти документів, попри заангажованість і тенденційність подання матеріалу, формують цілісну картину спектра відносин Ватикану з європейськими державами і, зокрема, Російською імперією і СРСР напередодні та під час двох світових воєн та повосний період. Увага приділена з'ясуванню загальних питань функціонування дипломатичної служби Ватикану, зокрема Державного секретаріату, його відділів, закордонних представництв, механізму прийняття рішень з міжнародних питань, участь у цьому процесі папи, держсекретаря, ватиканських сановників.

Перевагою зарубіжних видань того періоду, перекладених російською мовою, є використання матеріалів російських і європейських архівів, що

повніше реконструює окремі етапи взаємовідносин Святого Престолу з царським і радянським урядами (Е. Вінтер, Я. Ковальський). Вістря критики щодо політики Ватикану в Італії спрямували свої дослідження Дж. Канделоро, А. Менхеттен і С. Маджистер (Вінтер Э. Папство и царизм. – М., 1964; Вінтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР 1917–1968 гг.: трилогия. – М., 1977; Ковальський Я. В. Папы и папство. – М., 1991; Мэнхэттен Авр. Ватикан. Католическая церковь – оплот мировой реакции. – М., 1948; Маджистер Сандро. Политика Ватикана и Италия. – М., 1982).

Антиклерикальний характер цих публікацій зумовив їх видрук у СРСР. Вони містять цікавий документальний матеріал, який уможливило з'ясування окремих аспектів ватиканської політики щодо Папської держави, фашистських урядів Б. Муссоліні та А. Гітлера, комуністичних режимів Європи.

Конкретно-історична інформація, яка міститься у зазначених монографіях, не втратила актуальності для сучасного науковця. За відсутності підтверджуючих наукову гіпотезу документів, а їх пошук обумовлений необхідністю праці в архівах Ватикану, Польщі, Австрії, Німеччини, Росії та інших країн, до яких дослідники в силу об'єктивних (документи знаходяться у режимі закритого доступу, відсутність програми підтримки такого роду наукових проєктів) та суб'єктивних причин (знання іноземних мов) не отримали доступу, цитовані фрагменти документів у інших публікаціях можуть братися до уваги. Зокрема, це стосується питання встановлення контактів між Ватиканом і радянським урядом у період Другої світової війни. Матеріал, поданий у публікаціях зарубіжних дослідників А. Венгера і В. Роода (Венгер А. Рим и Москва: 1900 - 1950 гг. – М., 2000; Роод В. Рим и Москва: отношения между Святым Престолом и Россией/ Советским Союзом // Советский Союз в период октября 1917 г. до декабря 1989 г. – Львов, 1995), має доповнення в роботах Е. Вінтера, А. Менхеттена і М. Шейнмана. Про пошуки шляхів до встановлення діалогу між СРСР і Святим Престолом на дипломатичному рівні опосередковано підтверджують документи Державного архіву Російської Федерації та характер публікацій радянської преси, що вказує на вірогідність таких намірів Й. Сталіна принаймні у період весни-літа 1944 р. Аналогічним чином інформаційний масив зазначених праць служить уточненням для з'ясування окремих питань, пов'язаних з українськими греко-католиками та особою митрополита Галицького Андрея (Шептицького) в контексті унійних проєктів Ватикану та російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин.

Історико-релігійні студії діаспори як альтернатива однобічно заідеологізованим стереотипам радянської доби, які декларували антидемократичний характер діяльності Святого Престолу і «антинародну» сутність Греко-Католицької Церкви, спрямовувалися на спростування пропагованої в СРСР та за її межами інформації, що й визначало коло наукових зацікавлень дослідників. Феномен українського католицизму в його інституційному розвитку, аналіз унійної праці Греко-Католицької Церкви в

історичній ретроспективі та позиція Ватикану і католицької ієрархії щодо цієї діяльності, конфронтаційний характер відносин Греко-Католицької Церкви з радянською владою представлені у працях О. Барана, І. Болдиарука, Б. Бошорківа, І. Гриньоха, В. Дорошенка, О. Кравченко, В. Лаби, Гр. Лужницького, І. Нагаєвського, А. Сапельяка, І. Хоми, І. Шевціва, Л. Щегельського та ряду інших авторів.

Попри відсутність достатньої джерельної бази публікації авторів мають історичну цінність, оскільки на основі власних вражень, розповідей сучасників відтворили події, практично втрачені для сучасного історика.

Зважаючи на внесок українських дослідників з діаспори в історіографію досліджуваної нами теми, зазначимо, що конфесійна заангажованість та відсутність достатньої джерельної бази, спричиненої об'єктивними обставинами обмеженого доступу до архівів як в СРСР, так і у Ватикані звузили проблематику досліджень. Зокрема, вплив російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин на діяльність Греко-Католицької Церкви, її місце в унійних проєктах Святого Престолу мав фрагментарне висвітлення.

Сучасна українська історіографія, яка успішно долає ідеологічні бар'єри минулого, використовуючи нові методологічні підходи, значну увагу приділяє вивченню ролі релігії та церкви в суспільно-політичному та культурному житті України. Ґрунтовне відображення церковно-релігійні процеси на території України в їх історичному розвитку отримали у 10-ти томному виданні «Історії релігії в Україні» за редакцією А. Колодного, роботу над яким завершив колектив Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України.

Зазначена нами тематика представлена переважно працями з історії католицизму. Засадничі принципи вивчення цього релігійного напрямку в його концептуально-методологічному зрізі з дотриманням основоположних принципів академічного релігієзнавства – історизму, науковості, об'єктивності, позаконфесійності, плюралізму, конституційності, сформульовані у четвертому томі «Католицизм» за редакцією П. Яроцького. Групою авторів послідовно висвітлені періоди функціонування Католицької Церкви Латинського і Східного обрядів на території України від періоду княжої доби до відновлення незалежності України в 1991 р. Одночасно проаналізовано загальні тенденції розвитку унійної ідеї та способи її утвердження.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відображення в наукових працях В. Пашенка. Залучення широкого кола архівних матеріалів, використання сучасних методів дослідження дозволили автору виявити глибинні тенденції антиватиканського спрямування, якими характеризувалася політика радянського керівництва щодо УГКЦ (Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років XX століття до наших днів. – Полтава, 2002; Пашенко В. Православна Церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005).

У монографії Н. Стоколос вперше в українській історичній науці етноконфесійні трансформації стали об'єктом дослідження, започаткувавши комплексне вивчення взаємовідносин між римо-католиками, греко-католиками і православними (Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні: XIX – перша половина XX століття. – Рівне, 2003). Впровадження неонуїї у 30-х рр. XX ст. Н. Стоколос розглядає як складову східної політики Ватикану, що було підтверджено й розвинуто авторкою цієї статті у своїй монографії «Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР: 1878 – 1964 рр. (Тернопіль, 2009).

Історичний дискурс ролі Греко-Католицької Церкви та її ієрархів у формуванні національних пріоритетів, українсько-вaticanських зв'язків у 1918–1921 рр. на підтримку державотворчих прагнень, політики радянської влади щодо греко-католиків знайшов відображення в наукових працях В. Сергійчука (Сергійчук В. Документи колишніх тасмних архівів про ліквідацію Греко-Католицької Церкви у 1944–1949 рр. // Розстріляна і відроджена Церква: матеріали наук.-теоретичної конф. до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. – Івано-Франківськ, 2001; Сергійчук В. І. «У Ватикані завжди вірили, що і на Україні скоро запанує вільне життя...» до питання про українсько-вaticanські зв'язки в 1918–1921 рр. // Науковий вісник дипломатичної Академії України. – Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. – К., 2001; Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917 – 1921 роки з аналізом сьогодення. – К., 2012).

У вступних статтях до низки збірників (Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / редкол.: С. Богунов, Г. Боряк, С. Кокін [та ін.] – К., 2005; Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Упоряд. В. Сергійчук. – К., 2001; Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1987). Упоряд. В. Сергійчук. – В 2-х т. – К., 2012), які містять унікальні документи боротьби радянських спецслужб з греко-католиками, основний акцент спрямований на спростування ідеологічних кліше радянської історіографії щодо ГКЦ. Значний масив документів, хронологічні рамки яких охоплюють період від 1939 р. до 1989 р., вказує на наступність царської і радянської урядової політики щодо унії та системний характер ліквідації Греко-Католицьких Церков за межами СРСР.

Спеціальним дослідженням, у якому аналізуються українські події в контексті Східної політики Ватикану, є монографія Л. Гентош «Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта ХУ та україно-польський конфлікт у Галичині: 1914–1923 рр.» (Львів, 2006). Сучасні проблеми розвитку дипломатичних відносин Ватикану з країнами світу досліджені в монографії В. Козлова «Дипломатія святого престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів Іоана Павла По-

(К., 2008). Автор аналізує зміст та динаміку розвитку дипломатичних відносин між Святим Престолом і Україною, окреслюючи проблемні питання двосторонніх відносин.

Здобутком українського релігієзнавства стало започаткування в 2008 році наукового проекту «Україна – Ватикан» (2008 р.), який передбачає вивчення важливих історичних, міжнародно-дипломатичних, політичних, релігієзнавчих питань українсько-вaticanських взаємин. За результатами проведення шести міжнародних конференцій (Івано-Франківськ, Одеса, Київ, Рим, Галич, Житомир) видано тематичні збірники наукових праць кеатологікознавців країни. Підготовлено до друку нове число з циклу «Україна-Ватикан» із підзаголовком «Християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного життя» за матеріалами наукової конференції, що відбулася в Києві в листопаді 2014 року. З'ясування означених нами вище проблем в їх об'єктивно-історичному та дискусійному ключі є важливим внеском вчених у відновлення історичної правди та формування світоінтеграційних перспектив України.

У вивченні проблематики дослідження вагоме місце належить представникам російської історичної школи. З часу виникнення Російської Федерації внаслідок деструкції СРСР з'явилися спеціальні праці, присвячені відносинам Російської імперії, Радянського Союзу і Ватикану кінця XIX–XX ст. У монографії Т. Зоновой «Дипломатія Ватикана в контексті еволюції європейської політичної системи» (М., 2000) окреслено основні етапи взаємин двох держав з кінця XVIII ст. до встановлення офіційних дипломатичних відносин у 1990 р. У 2003 і 2007 рр. за результатами колоквиуму «Відносини Росії і Ватикану наприкінці XIX – початку XX ст.» вийшли два збірники за редакцією Є. Токаревої та О. Юдіна (Россія і Ватикан в кінці XIX – першої треті XX століття. – СПб, 2003; Россія і Ватикан. Сборник. Под ред. Е. Токаревой и А. Юдина. – М., 2007). Грунтовність статей російських та інших зарубіжних авторів визначає їх джерельна база. Документи залучені з архівів Російської Федерації, Ватикану, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн.

На увагу в дослідженні історії російського католицького руху першої третини XX ст. заслуговують праці О. Юдіна, присвячені вивченню теоретичної і практичної спадщини Л. Федорова, який втілював ідею єдності між Російською православною і Католицькою Церквами і в своїй діяльності був тісно пов'язаний з митрополитом Галицьким А. Шептицьким та вaticanськими очільниками (Юдин А. В. Католическая идея в русской культуре первой трети XX в.: концепция и практическая деятельность Л. И. Федорова. – М., 2003; Юдин А. Униональное движение в России в русской эмиграции в 1917–24 гг. // Логос. – 1993. – № 48. – С. 103–152).

Важливий для історика фактологічний матеріал, який розкриває історію «російської католицької місії» в еміграції, складні стосунки між російськими православними колами і представниками Католицької церкви, розвиток

неоунійних процесів у Польщі представлений у публікаціях активних учасників тих подій: К. Ніколаєва, який обіймав посаду юристконсультанта Синода Православної церкви у Польщі (Николаев К. Присяжный поверенный. Восточный обряд. – Париж, 1950), Г. Трубецького, відомого політичного діяча, учасника руху зближення церков (Трубецкой К. Красная Россия и Святая Русь. – Paris, 1931), російських філософів М. Бердяєва і С. Булгакова (Путь. Орган русской религиозной мысли. – №33; Париж, 1926; Париж: 1928, №13). Загалом для російської церковної історіографії питання православно-католицьких взаємин характеризується уніфікованим підходом. Переважно в їх працях унійні заходи Ватикану ототожнювалися з Греко-Католицькою Церквою, очолюваною митрополитом А. Шенгіцьким, і трактувалися як католицький прозелітичний проект, спрямований на руйнування канонічної цілісності Московського патріархату.

Дослідження православно-католицьких відносин у контексті Східної політики Ватикану потребує звернення до здобутків західної історіографії. У монографіях А. Венгера і В. Роода проаналізовано складні проблеми перебігу радянсько-ватиканських відносин. Особливості діяльності Католицької Церкви в СРСР першої половини ХХ ст. і «російського католицького руху», очолюваного Л. Федоровим, досліджували Р. Давонковський, П. Майє, М. делла Рокка, Л. Третьякович, В. Флетчер, Б. Чаплинський. Історію взаємин Католицької і Православної Церков у контексті еволюції «російської католицької ідеї» та католицького унійнізму від ХІХ до першої половини ХХ ст. з'ясував А. Тамборра (Тамборра А. Католическая Церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога. – М., 2007). Працям усіх названих авторів притаманна ґрунтовність і науковий підхід у вивченні обраних тем.

Підсумовуючи аналіз історіографічних напрацювань, зазначимо вагомий внесок вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження зазначеної проблематики. При цьому зауважимо, що в них знайшли відображення лише окремі її аспекти. Комплексне дослідження Східної політики Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР включає вивчення рівня взаємодії міждержавного і міжцерковного характеру. Факт особливого становища РПЦ у Російській імперії та СРСР вимагає також з'ясування політики урядів щодо Католицької Церкви та унійного питання, яке продукувало модель церковної єдності. Суттєвим доповненням до опрацьованої літератури, покликаним відновити історичне минуле, є архівні матеріали.

ґрунтовним внеском у дослідження теми є використання маловідомих та невідомих документів з Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АВПРИ), Архіву зовнішньої політики Російської Федерації (АВП РФ), Державного архіву Російської Федерації (ГА РФ), Центрального державного історичного архіву м. Львов (ЦДАЛ). Архів зовнішньої політики Російської імперії та Архів зовнішньої політики Російської Федерації були і залишаються

структурними підрозділами МЗС Російської Федерації. В цьому полягає їх особливість та можливість опрацювання документів. Нами проаналізовані документи з фондів № 136 «Ватикан», № 135 «Особливий політичний відділ», № 151 «Політичний архів», № 190 «Посольство у Римі» АВПРИ. Більшість використаних матеріалів знаходяться у фонді «Ватикан», в якому зберігаються оригінали звітів російських посланників при Святому Престолі про встановлення дипломатичних відносин з Ватиканом, перебіг російсько-ватиканських відносин 1867–1917 рр., політику Ватикану під час Першої світової війни, а також копії офіційних документів, зокрема папських енциклік. В Архіві зовнішньої політики Російської Федерації авторка отримала змогу ознайомитися з окремими справами фонду № 98; 098 «Референтура в Італії», фонду № 4; 04 «Секретаріат Г. В. Чичеріна» та № 418 «Генуезька конференція». Додаток «0» вказує на тасмний характер документів, які були відкриті для дослідників у 1991 р. Переважна більшість документів, отриманих з фондів АВП РФ, є договірно-правовою основою відносин Росії та Ватикану. Папки також містять листування наркома закордонних справ Г. В. Чичеріна і його заступників з послами в Італії щодо укладення договору 1922 р. про надання гуманітарної допомоги голодуючим, діяльності ватиканської гуманітарної місії в СРСР 1922–1923 рр., інформацією про перебіг переговорів щодо встановлення дипломатичних відносин між РРФСР, а згодом СРСР і Апостольським Престолом та унормування діяльності Католицької церкви в СРСР, повідомленнями про унійні проекти Ватикану тощо.

У Державному архіві Російської Федерації зберігаються документи законодавчих та виконавчих органів влади періоду Російської імперії та СРСР, зокрема Департаменту духовних справ та МВС Тимчасового уряду (фонд 1779), Омського уряду генерала Денікіна та Канцелярії міністерства іноземних справ, яка була створена у Парижі для репрезентування інтересів білогвардійських урядів при урядах країн Антанті (фонди: 3696; 200; 5680).

Особливий науковий інтерес для дослідника становить фонд Ради у справах Російської Православної Церкви та Ради з релігійних культів (фонд 6991, описи 1, 2, 3). Ці органи влади, починаючи з 1943 р. і впродовж усього радянського періоду, були основними провідниками політики Кремля щодо релігії церкви, віруючих. Більшість документів мали позначку «Тасмно» або «Цілков тасмно», деякі з них донині ще не доступні дослідникам. Окремі спеціальні справи містять інформацію про зовнішньополітичну діяльність РПЦ, а також протоколи засідань її Ради і Священного синоду, листування з патріархами, записи бесід з церковними ієрархами, інструкції, розпорядження, доповідні записки і аналітичні звіти в ЦК партії та Раді Міністрів СРСР, звіти за результатами закордонних поїздок, огляд зарубіжної преси тощо. В окремих справах зберігаються матеріали про східних патріархів (Константинопольського, Александрійського, Антіохійського, Єрусалимського) та Православні церкви у країнах соціалістичного табору (Болгарії, Югославії, Румунії, Польщі, Чехословаччині). Аналіз документів

дає змогу реконструювати хід зовнішньополітичної діяльності Московського патріархату та пріоритетність її напрямів у повоєнний період.

Значний масив документів, який віддзеркалює зв'язок митрополита А. Шептицького з католиками Східного обряду в Росії, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву м. Львів (фонд 358 «Митрополит Андрей (Шептицький)»). Особливий інтерес мають листи екзарха Російської Католицької Церкви Східного обряду Л. Федорова до папи Бенедикта XV та митрополита Андрея. Тексти документів переконливо доводять глибоке розуміння автором тенденцій розвитку політичних подій у пореволюційній Росії, справедливості суджень щодо перспектив православно-католицького діалогу.

Доповненням до архівної бази дисертації є збірники опублікованих документів. Російсько-ватиканські і радянсько-ватиканські відносини, а також стосунки Російської імперії і СРСР з іншими країнами в їх договірно-правовому форматі представлені в збірниках документів, опублікованих Міністерством закордонних справ СРСР, та інших виданнях (Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921–1927 гг.): ноты и документы с вводной статьей и предметными указателями. – М., 1927; Внешняя политика СССР. Сборник документов. Т. 1: 1917–1920 гг.; Т. 2: 1921–1924 гг. – М., 1944; Документы внешней политики СССР. – М., 1967; История дипломатии. Под ред. акад. В. П. Потемкина. – М., 1945; Константинополь и Проливы. – М., 1925; Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг. – М.-Л., 1935). Документи є корисним для з'ясування пріоритетів Російської імперії, СРСР, Святого Престолу як суб'єктів міжнародного права, що сприяє цілісному аналізу проблематики дослідження.

Процес становлення громади російських католиків Східного обряду, листування митрополита А. Шептицького щодо питань церковної єдності з політичними, релігійними діячами та ватиканським керівництвом представлений збірниками документів, які підготували працівники ЦДАЛ (Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: документи і матеріали 1899–1944. За ред. А. Кравчука. – Львів, 1999; Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн. 1: Документи і матеріали, 1899–1917. – Львів, 2004).

Значний науковий інтерес має збірник, укомплектований документами з петербурзького архіву, який розкриває «радянський» період діяльності російських католиків Східного обряду і, зокрема, Л. Федорова, складні стосунки між католиками латинського і Східного обрядів, їх переслідування в СРСР («С терпением мы должны нести крест свой»). Документи і матеріали о жизни и деятельности блаженного священномученика экзарха Леонида (Федорова). – СПб, 2004).

В 1917 р., після обрання патріарха РПЦ, у діалог з представниками Ватикану вступило російське духовенство. Важливим джерелом для дослідження цього аспекту відносин є російські емігрантські часописи: «Благовѣст», «Вѣра и Родина», «Воскресное чтение», «Китеж», «Наша жизнь», «Православный вестник в Канаде», «Путь». Публікації в них відображають погляди представників двох напрямів російської еміграції в питанні християнської єдності – російських католиків Східного обряду та представників Православної Церкви. Останні не були монолітною інституцією, що наклало свій відбиток на їхню практичну участь у русі міжконфесійного діалогу 20-х – початку 40-х років XX ст. Публікації мають тенденційний і полемічний характер. Однак саме їх суб'єктивність виявляє причини розбіжностей між католиками і православними, опозиційність останніх до релігійних ініціатив Ватикану.

Слід звернути увагу на те, що вивчення періодики дає можливість відтворити деякі важливі події, втрачені для історика з плином часу. Церковні і світські періодичні видання доповнюють офіційні й відомчі документи з питань православно-католицьких контактів в царській і радянській Росії та еміграції, становища православних і католицьких громад в СРСР, дозволяють виявити публічну позицію ієрархів РПЦ, радянського керівництва, Святого Престолу до окремих міжнародних подій.

Значне місце в процесі дослідження посідають нарративні джерела – мемуари, щоденники, автобіографії. Особливий інтерес тут становлять публікації, які належать російським дипломатам, які були членам Імператорської російської місії при Святому Престолі зарубіжним політикам (Ламздорф В. Н. Дневник, 1894–1896. – М., 1991; Сазонов С. Д. Воспоминания. – М., 1991; Блок Н. Россия и Ватикан накануне революции: воспоминания дипломата. – Нью Йорк, 1962; Булов Б. Воспоминания. – М.-Л., 1935; Ерицбергер М., Германия и Антанта. Мемуары. – М.-Пб, 1923). Цінними джерелами є також виступи понтифіків і патріархів, їхні енцикліки та послання, а також заяви окремих лідерів радянської держави, котрі у різний час були причетними до здійснення європейської політики.

Таким чином, вітчизняні і зарубіжні історіографії та архівні джерела є основою для всебічного дослідження на міждисциплінарному рівні проблематики, пов'язаної зі східною політикою Ватикану. Наукова література відзначається множиною підходів до постановки досліджуваної проблеми. Це спричинено не тільки позитивною динамікою розвитку історичних шкіл у різних країнах, але й кон'юнктурними міркуваннями за умов ідеологічного протистояння в минулому двох соціально-політичних систем. Водночас, внаслідок обмеженого доступу до архівних джерел, як у Ватикані, так і в СРСР, сформувалося специфічне коло наукових проблем, у якому східна політика Ватикану, реалізована у російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносинах, мала фрагментарне висвітлення. Попри те напрацювання західноєвропейських та американських дослідників,

представників прогресивних наукових кіл української і російської діаспори як альтернатива офіційній історіографії радянської доби, сприяли подальшим студіям, позбавлених ідеологічного впливу. Сучасна українська історіографія, використовуючи нові методологічні підходи, значну увагу приділяє вивченню ролі релігії і церкви в житті суспільств. Зростання інтересу до раніше недоступних джерел активізує вивчення малодосліджених тем, до яких, зокрема, належить проблема відносин Святого Престолу з Російським імперією і СРСР, Східна політика Ватикану у розрізі цих відносин.

Анотації

У статті Бистрицької Е. В. «Східна політика Ватикану»: методологічні і практичні особливості дослідження проаналізовано ступінь дослідження проблеми у працях українських і зарубіжних вчених, а також подано огляд джерельної бази.

Ключові слова: історіографія, східна політика Ватикану, Святий Престол, Російська православна церква.

In the article of Bystrytska E. «Eastern policy of the Vatican»: methodological and practical aspects of research, the study examines the extent to problems in the works of ukrainian and foreign scientists, as well as an overview of the source base served.

Keywords: historiography, the eastern policy of the Vatican, the Holy See, the Russian Orthodox Church.

4.3. Володимир МОРОЗ. Нормативний характер принципів соціальної доктрини Католицької церкви: еволюційний шлях становлення.

Зміст соціальної доктрини Католицької церкви (далі – СДЦ) складає бачення антропологічного статусу людини, її прав та обов'язків на основі аналізу вимірів суспільного буття у координатах релігійних норм, що їх церква вважає обов'язковими для дотримання віруючими.

Вихідною засадою СДЦ є право інтерпретувати вимоги моралі, деклароване церквою в усіх сферах суспільного життя. Натомість базовим для змістовного наповнення соціальної доктрини є вчення про трансцендентну гідність людини. Опрацювання поняття гідності та богословсько-антропологічне осмислення принципів його забезпечення формують суспільну позицію Католицької церкви, у тому числі УГКЦ – однієї з найактивніших конфесій України. У свою чергу це зумовлює актуальність дослідження даної проблематики.

Різні аспекти сучасного соціального вчення і доктрини Католицької церкви стали предметом вивчення В. Єленського, Л. Філіпович, П. Яроцького та інших українських науковців. Водночас на сучасному етапі релігієзнавчих досліджень актуальним є аналіз вчення Католицької церкви про гідність у його динамічній цілісності, а також шляхів, за допомогою яких

церква намагається втілювати це вчення. Католицизм обрав шлях утвердження гідності через заклик до людської спільноти дотримуватися принципів спільного блага, субсидіарності та солідарності. Його СДЦ має чіткий нормативний характер – пропонує суспільству певні цінності як абсолютні, тобто не релятивні. Вивчення поступового утвердження поняття гідності та означених принципів стало метою даної статті. Серед завдань – прослідкувати розгортання вчення про гідність у СДЦ; проаналізувати шлях змістовного наповнення принципів спільного блага, субсидіарності та солідарності з огляду на їх функціональне значення для утвердження вчення церкви про гідність; продемонструвати результати нормативного підходу до осмислення вказаних принципів для формування суспільної позиції церкви.

Основний зміст статті. Звертання до теми людської гідності у суспільному житті знаходимо вже в енцикліці Лева XIII «*Rerum novarum*», яка поклала початок сучасній СДЦ. Зокрема, у цьому документі міститься заклик шанувати гідність як первинну щодо матеріальних цінностей і ресурсів, у тому числі й приватної власності. Енцикліка «*Quadragesimo anno*» Пія XI подовжила цю лінію «*Rerum novarum*», особливо підкресливши суспільні функції приватної власності (Pius XI. *Quadragesimo anno*. Encyclical of Pope Pius XI on reconstruction of the social order [Електронний ресурс] // Код доступу: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p_xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_en.html — §§ 44, 47, 49, 53, 54).

Наступним етапом осмислення у СДЦ стали радіозвернення папи Пія XII, заслугою якого стало визнання людської особи суб'єктом і основною метою суспільної дійсності (Соціальна доктрина Церкви. Короткий огляд документів // Соціальна доктрина Церкви. Збірник статей. – Львів, 1998. – С. 23). У 1961 р. вже папа Іван XXIII в енцикліці «*Mater et magistra*» чітко наголосив, що економічний розвиток має сприяти утвердженню цінності людей. Окреслення прав кожної людини — один з аспектів гідності — привернуло увагу папи Івана XXIII і в енцикліці «*Paxem in terris*» (John XXIII. *Paxem in terris*. Encyclical of Pope John XXIII on establishing universal peace in truth, justice, charity and liberty [Електронний ресурс] // Код доступу: http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_jxxiii_enc_11041_963_paxem_en.html).

Синтезом усього сказаного стало вчення про невід'ємну людську гідність у душпастирській конституції «*Gaudium et spes*» Другого Ватиканського собору (Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі «Радість і надія» // Документи Другого Ватиканського собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів, 1996). А вже Апостольський лист Павла VI «*Octogesima adveniens*» деталізує погляди Католицької церкви щодо безпеки порушень гідності у зв'язку з процесами урбанізації, поширення споживачтва, гендерними питаннями, проблемами трудової зайнятості та еміграції. (Paul VI. *Octogesima adveniens*. Apostolic letter of Paul VI [Електронний ресурс] // Код доступу: